

ATATÜRK'ÜN BİYOGRAFİSİNE YENİ SAYFALAR (ORG. İZZETTİN ÇALIŞLAR'IN GÜNLÜĞÜNDEN)

Kur. Alb. İSMET GÖRGÜLÜ

GİRİŞ:

Atatürk'ün biyografisi ile ilgili bilinmeyen bazı hususlar ve yanlış bilinen bir konu tesbit ettik. Kaynağımız, Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın günlüğüdür.

Atatürk'ün 1 nci Dünya Savaşı esnasında Kurmay Başkanlığı'nı yapmış olan Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın günlüğüdür.

Atatürk'ün 1 nci Dünya Savaşı esnasında Kurmay Başkanlığı'nı yapmış olan Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın günlükleri geçtiğimiz yıl ortaya çıkarıldı ve bunların kitap haline getirilmesi çalışmalarına başlandı.

Bu günlüğün özelliği; Birinci Dünya Savaşı'nda tümen, kolordu ve ordu kurmay başkanlıkları yapmış bir kurmay subayın günlük anılarının ötesinde; Atatürk'ün yaşamının bir kesitini vermesidir. Bu nedenle günlük, bir bakıma Atatürk'ün de günlüğünü yansıtır.

İzzettin Çalışlar, Binbaşı ve Yarbay rütbesi ile 22 Mart 1915'ten 5 Temmuz 1917'ye kadar, tam 2 yıl 3,5 ay, Atatürk'ün kurmay başkanlığını yapar.

Atatürk'ten bir yaş küçüktür ama ilişkileri son derece örnek şekildedir. Atatürk kendisini çok beğenir ve takdir eder, beraberlikleri Atatürk'ün ölümüne kadar sürer.

Orgeneral Çalışlar, 1982'de Yanya'da doğar, Atatürk'ten bir yıl sonra 1906'da, İnönü ile beraber Harp Akademisi'ni bitirir, başından sonuna kadar Balkan Harbi'ne ve Birinci Dünya Harbi'ne katılır. İstiklâl Harbi, İnönü Muharebelerinden 61 nci Tümen Komutanı, Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebelerinde 1 nci Grup Komutanı, Büyük Taarruz'da da siklet merkezi bölgesindeki 1 nci Kolordu Komutanıdır. Cumhuriyet döneminde de 13 yıl Ordu Komutanlığı yapar. 1939'da kendi isteğiyle emekliye ayrılır ve Milletvekili olarak hizmete devam eder. 1951'de 69 yaşında iken vefat eden Orgeneral Çalışlar'ın İstiklâl Harbi üzerine basılı üç

kitabı vardır. Eskilerin deyimiyle sahib-i seyf-ül kalem bir komutandır. Yani kılıç ve kalem sahibidir.

Sözü edilen günlükler, hiç gün atlamadan günü gününe yazılmış ceride şeklindedir. O nesil kurmaylarının aldığı fikri terbiyeyi ve gelecek kuşaklar için duydukları sorumluluk duygusunu gösterir. Muharebeler esnasındaki günlük yaşamı, Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi'ni yapan "Altın Nesil" in çektiklerini, özelemlerini, vatanları için vatanlarından başka herşeylerini nasıl feda ettiklerini, bizlere vatan bırakabilmek için nelere katlandıklarını, doğan çocuklarının ilk iki-üç yaşını göremeyenleri, çocuklarını hiç göremeden şehit olanları, ailesinin ne durumda olduğunu, ne yiyip içtiğini bilemeden yıllarca cepheden cepheye koşan, vatan hudutları ile nişanlanan, evlenen Altın Nesli anlatır. Atatürk'ü daha iyi tanıtır, bazı özelliklerini açıklar, bilinmeyen konularda biyografisine yeni sayfalar ilave eder.

Günlük toplam 27 defterdir. Orgeneral Çalışlar'ın günlüğünü aksatmamak için bulduğu her defteri kullandığını görüyoruz. Defterin biri ilginçtir. Çanakkale muharebelerinde ölen bir ANZAC subayına aittir.

Defterin üzerinde şu not yer alıyor:

Bu senenin hatıratını Arıburnu'nda İngilizlerden alınmış bir deftere kaydediyorum. Bu münasebetle muvaffakiyet ve hüsnü neticenin bu sene bu harp cephesinde de tecelli etmesini Allah'tan niyaz ederim."

Defterin Avusturyalı olan asıl sahibi ise defterde şöyle yazılıdır:

Lieut B.P.Nettleton

Bsq

No I L.H.REG (A.I.F.)

LIEUT

B.P.

Turrumurra

N.S.W.

Australia

Günlüğün 7 Kasım-25 Aralık 1916 tarihleri arasındaki bölümü ayrı bir özellik taşır. Zira bu günleri kapsayan Atatürk'ün günlüğünü de

Atatürk'ün Hatıra Defteri" ismiyle yayınlanmıştır. Bu durum, Komutan ile Kurmay Başkanı'nın aynı olaylara ve günlere bakış açılarını karşılaştırma imkânı vermektedir. Bir günü örnek olarak verelim:

22 Kasım 1916 Çarşamba/Mirliva Mustafa Kemal Paşa:

"21/22 Kasım gecesi saat 9 sonraya kadar Erkânıharp Reisi'yle (Kurmay Başkanıyla) tesettürün lağı ve hayatı içtimaiyemizin ıslahı hakkında sohbet;

1. Muktedir ve hayata vakıf valide yetiştirmek,
2. Kadınlara serbestisini vermek,
3. Kadınlarla müşareket-i umumiye, erkeklerin ahlâkiyatı, efkârı, hissiyatı üzerinde etkendir.

Celb-i muhabbet-i müteakabile temeyül-i fitrisi."

(Doğuştan gelen karşılıklı sevgi çekme eğilimi)

21 Kasım 1916/Kur. Yb. İzzettin:

"Akşam saat 9'a kadar Paşa ile hayati ictimaiyeden bahsettik. Zenginlik için çok çalışmak ve kazanmak lâzım. Kadın hayatının içtimai hayata tesiri büyüktür. Kadın, erkeği tavır ve muamelede daha bağılı kılıyor. Erkek hayatında amil ve teşvik edici olan kadın, ilmen ve irfanen yüksek olmalıdır. Bu suretle kadınlar iyi bir anne olurlar. Evlât terbiyesini temin ederler. Bunun için görmek de lâzımdır. Asrın ilerleyişini ve medeni eserleri görmek, seyahatler yapmak, memleketler görmek, kadınlar için de erkekler gibi faydalıdır ve bir hakıdır. Böyle olunca kadınlar bu hayatı erkeklerle müştereken yaşayabiliyor. Bu meselede kadınların tesettür meselesi de düşünmeye değer. Herhalde kadınlar okumalı, medeni ilerleyişleri görmeli ve anlamalıdır."

Günlükte ortaya çıkan bilgilerden, önce hiç bilinmeyenler üzerinde duracağız.

TRABLUSGARB'A ORDU KOMUTANI OLARAK TAYİN TEKLİFİ:

Çanakkale Muharebelerinde, 6 Ağustos'taki ikinci büyük çıkarma harekâtından önceki durgunluk döneminde, Albay M. Kemal'e Trablus'a tayin teklifi yapılır. Bunu, günlüğün 19 Temmuz 1915'e ait notlarından öğreniyoruz. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Mirliva (Tuğgeneral) rütbesi ve ordu komutanı yetkisiyle Trablus'a gitmek arzusunda olup olmadığını

sordurur. Atatürk; İstanbul'a gelip durumu karşılıklı görüşmek niyetinde olduğuna dair bir cevap verir. Ancak bu cevabından bir süre sonra, düşman Gelibolu Yarımadası'na ikinci büyük çıkarmayı yapar. Atatürk İstanbul'a gidemez. Bu sırada Libya cephesinde Afrika Grupları Genel Komutanı ünvanı ile Enver Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Nuri (General Killigil) bulunmaktadır. Kendisine "Fahri Paşalık verilmiştir. Emrinde bulunan kuvvetler ise mahalli milis kuvvetleridir. Türk askeri personeli olarak da 100 civarında subay, astsubay ile Teşkilâtı Mahsusa tarafından kurulup gönderilen bir piyade taburu bulunmaktadır. Cephenin bu durumu dikkate alındığında, Atatürk'ün Libya'ya gitmemesi isabetli olmuştur denilebilir. Gönülünde yatan komutanlık seviyesi bir süre sonra kendiliğinden ayağına gelecek ve Anafartalar Grup Komutanı olacaktır.

BULGARİSTAN'A GÖNDERİLECEK ORDUNUN KOMUTANLIĞINI İSTEMESİ VE İRAK ORDUSU KOMUTANLIĞINA TAYİN TEKLİFİ:

Atatürk, Çanakkale Muharebelerinin sonuna doğru, 4 Ekim 1915'te Bulgaristan'a yardım için gönderilecek ordunun komutanlığını ister. Ancak Başkomutanlık bunun yerine kendisine Irak Ordusu Komutanlığı'nı teklif eder. Çünkü bu sıralarda Irak'taki Türk kuvvetleri 23 Eylül 1915'te Kutülamare Muharebesi'ni kaybetmiş, Irak ve Havalisi Genel Komutanı olan Albay Nurettin'e (Sakallı Nurettin Paşa) duyulan güven sarsılmıştır. Başkomutanlık Irak'taki komutayı yeniden düzenleme ve burada yeni bir ordu kurmayı düşünür. İlk teklifi de Albay Mustafa Kemal'a yapar. Atatürk bu teklifi bazı şartlarla kabul edebileceğini bildirir ve şu şartları ileri sürer:

- Basra ve Bağdat valilikleri,
- Irak Genel Komutanlığı ünvanı,
- Terfi ettirilmesi,
- İsteddiği kişileri yanına alması.

Atatürk'ün biyografisine bugüne kadar bilinmeyen bu bilgi de, günlüğün 6 Ekim 1915 tarihli kısmında yer almaktadır. İleri sürülen şartlar uygun görülmemiş olacak ki Irak'a, Atatürk yerine Golç Paşa gönderilir.

MAKEDONYA'DAKİ BULGARİSTAN ORDUSU KOMUTANLIĞINA TAYİNİ:

Günlüğün 17 Ekim 1916 tarihindeki notlarda Mustafa Kemal Paşa'nın bilinmeyen bir tayininden söz edilir. Doğu cephesinde 16 ncı Kol-

ordu Komutanı iken, Enver Paşa' Makedonya'daki Bulgaristan Ordusu Komutanlığı'na atar. Ancak 2 nci Ordu Komutanı İzzet (Furgaç) Paşa bu tayine rıza göstermez ve O'nun Makedonya'ya gitmesine mani olur.

Günlükte bu yeni bilgiyi veren ifadeler aynen şöyledir:

“17 EKİM 1916:

Hava güzel, Mideden hafif rahatsızım. Ohrili Kemal, Paşa'nın Makedonya'ya memur olduğuna dair Ordu Karargâhında bir telgraf verdi. Başkomutan Vekili (Enver Paşa), Paşa'yı Bulgaristan Ordusu Komutanlığına tayin etmiş. Fakat Ordudan bu konuda hiç bir yazı yok. Bakalım Karargah da beraber gidecek mi? Gidersek pek alâ olacak, Bu gam veren muhitten kurtulmuş olacağız ve yine memleket için çok faydalı bir vazife başında bulunacağız inşallah. Kolordu Kumandanlığı ile göndermeleri doğru olmazdı. Garptan şarka, şarktan garba çile çekirmek demek. Ordu Kumandanlığı, yerinde bir tayin demek olur...

18 EKİM 1916:

Hava iyi. Midemden rahatsızlığım var. İş bermutat. Cephe de sakin. Paşa'nın Makedonya'ya gitmesi geri kalmış, Ordu Kumandanı, (Ahmet İzzet paşa) gitmesine razı olmamış. Kolordu Kumandanlığı ile gönderilmek istenmiş. Bizden bir tümen gitmiş, daha bazı kuvverler ilave edilerek iki tümene çıkarılacaktı.”

İzzettin Çalışlar bizim için yeni olan bu bilgiyi böyle açıklıyor. Dikkati çeken 2 nci Ordu Komutanı A. İzzet paşa'nın bu tayine engel olmasıdır. A. İzzet Paşa, o dönemde Osmanlı Ordusu'nun en kıdemli paşasıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın insiyatifli icraatını birkaç defa tenkit etmesine rağmen ağırlığını koyarak bu tayine mani olmuş ve O'nu göndermemiştir. Demek ki Ağustos'ta tenkit ettiği Kolordu Komutanı'nın değerini kısa zamanda anlamış, ya O'nu kaybetmek istememiş veya tekrar Kolordu Komutanlığı'na tayini yerine O'nu daha üst kademelere lâyık görmüştür.

FERİKLİĞE YÜKSELTİLECEKLER LİSTESİNE DAHİL EDİLMESİ:

Günlüğün 1 Ekim 1917 tarihli notundan Atatürk'ün Birinci Dünya harbi içerisinde ferikliğe (Tümğ.) yükseltilmesinin düşünüldüğünü görüyoruz. İzzettin Çalışlar bu bilgiyi izni olarak İstanbul'da bulunduğu bir subaydan öğrenir ve konuyla ilgili şu notu düşer:

“1 EKİM 1917:

Mustafa Kemal Paşa'nın Altın İmtiyaz madalyası aldığı, çıkmak üzere bulunan hususi bir terfi defterinde Ferikliği, İsmet'in de (İNÖNÜ) Livalığı (Tuğg.) bahis mevzuu olduğunu Cevat söyledi. Enver ve Cemal paşalar da Birinci Ferik (Korg.) oluyormuş.*“

Enver ve Cemal Paşalar 22 Ekim 1917'de Birinci Ferikliğe yükselir ancak Atatürk ile İnönü'ye bu yükselme listesinde yer verilmez. Başlangıçta düşünüldüğü, sonradan vazgeçildiği anlaşılıyor. Nedenini bulmaya çalıştık ve doğruluğu tartışılabilir bazı hususlar tesbit ettik.

Atatürk, bu sırada Filistin Cephesi'nde 7 nci Ordu Komutanıdır. Başında da Yıldırım Ordular Grup Komutanı Mareşal Falkenhayn paşa vardır. Alman Genelkurmay Başkanı iken görevden alınıp Türkiye'ye gönderilir. Atatürk bununla anlaşılamaz. Çünkü çok açık şekilde Osmanlı devletinin aleyhine Almanya'nın lehine çalışmakta, Suriye, Filistin ve Arabistan bölgesini bir Alman sömürgesi olmaya hazırlamaktadır. Bunun için de Türk parasını ve Türk kanını kullanır. Atatürk buna tahammül edemez ve 20 Eylül 1917'de, hem Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya, hem de Başkomutan Vekili Enver Paşaya 7 kitap sayfasını tutan uzun bir rapor gönderir. Devletin içinde bulunduğu çöküntüyü sergiler, alınması gereken tedbirleri belirtir, askeri durum hakkındaki tekliflerini dile getirir. Almanların uygun olmayan icraatlerini açıklar. Bu raporun ruhunu kavrayabilmek ve terfisine etkisinin olup olamayacağını değerlendirebilmek için bazı cümlelerini aynen alacağız:

“... Karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her yönden çürüyen büyük saltanat binasının bir gün, içten birdenbire ve topluca çökmesi ihtimalidir.”

“...Savaşın sonuna ait anahtarlar bizim grubun elinde değildir.”

“Özet olarak, batıda (İstanbul, Trakya) muhtemel ciddi saldırıları beklemek ve Suriye sınırında açık, hazırlıklı olan düşman asıl harekâtına başarı şansı vermemek, genel askeri durumumuzun şimdiki kaçınılmaz istegidir. Genel durum bu haldeyken, örneğin elde kalan son kuvvetlerle Irak'ın geri alınmasını düşünmeye imkân yoktur.”

Yıldırım Ordular Grubu Almanların isteğiyle Irak'ı geri almak için kurulmuştu. Atatürk bunu tenkit ediyor, Irak'ı geri alacağız derken elde kalanı da kaybetmeyelim diyor.

“... Bugün izlenecek kararlar aşağıdaki gibi olmalıdır:

a. İçeride, hükümeti takviye ve güçlendirmek lâzımdır... Ticari ve iktisadi işleri düzenlemek, hiç olmazsa rüşvet ve vurgunculuğu en aza, dayanılır bir duruma indirmek gerekir...

b. Askeri siyasetimiz bir savunma siyaseti ve elimizde bulunan kuvvetleri ve bir tek eri sonuna saklamak siyaseti olmalıdır.”

Hükümetin ve Başkomutanlığın politikasını tenkit ediyor ve yol gösteriyor.

Sina-Filistin Cephesindeki kuvvetlerin tamamının (iki ordu) kendi emrine verilmesini de şöyle istiyor:

“Kuvvetler muharebe sebebiyle Sina Cephesi'nde bir komuta altına girmeye mecbur olursa, bu komutan ancak ben olabilirim. Daha başlangıçtan itibaren bu noktayı görmüş ve bu kararı vermiş olmak lazımdır.”

Almanlara karşı takip edilen siyaseti de şöyle tenkit ediyor:

“Bütün Suriye'nin Falkenhayn'a verilemeyeceği meselesinde Almanları kırmak, onların kuvvet ve lüzumlarını ihmal etmek gibi kısır bir düşünceye bağlı kalmadığına güvenmelisiniz, içinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlarla birlikte bulunarak kurtulmak gerekiyorsa da, Almanların savaşın uzamasından yararlanarak bizi sömürge şeklinde sokmak ve ülkemizin bütün kaynaklarını ellerine almak siyasetine karşı devlet ileri gelenlerinin bu bakımdan hiç olmazsa Bulgarlar kadar bağımsız ve kıskanç olmalarını gerekli görürüm. Bağımsız ve bağımsızlık sebeplerinden kıskanç olduğumuz, Almanlarca gereği gibi anlaşıldığı gün, onların bizi Bulgarlardan daha saygın göreceklere sizi temin ederim. İyi idare edeceğim diye sürekli fedakarlıkta bulunmak, herhangi bir müttefik ve özellikle Almanlara merhamet ve insaf aşılamayıp, belki verdiklerimizden yüz kat daha fazlasına onları hırslı kılar ve kıskırtır.”

“Bütün kuvvetlerle Filistin savunması mümkün olursa, General Falkenhayn, dünyaya ve ülkemize karşı en büyük başarıyı kazanmış olarak görüneceğine kuşku yoktur. Fakat bu halde hükümetin ve ülkenin takviyesi şartı şöyle dursun, ülke tümüyle bizim elimizden çıkarak bir Alman sömürgesi haline girmiş olacaktır. General Falkenhayn, bu amaç için bizim borcumuz olan altınları ve Anadolu'dan getirdiğimiz son Türk kanlarını kullanmış bulunacaktır.

Kısacası, gerek mülki hükümetler ve gerek ahali içinde yapılacak işlerin şöylesine bir ülke sorunu değil, en birinci yurt savunması sorunu olduğu bu dönemde ülkenin herhangi köşesinin bir yabancı nüfuz ve yönetimine verilmesi, saltanatın hayatını kesinlikle zedeler ve kaldırır. İşte benim diyeceklerim bunlardır. Bulduğunuz mevki sebebiyle bunları sayıp dökmekle vicdanım üzerinden bir yükü kaldırmış olduğuma inanıyorum.”

Atatürk vicdanının sesini dinleyerek; ülke gerçeklerini, sorunlarını açık şekilde sergileyip, düşündüğü çözümleri ifade ederken, aslında görevini yapıyor. Çünkü O'nun anlayışında; makam ve yetki sahibi olmayanların bildiklerini, düşündüklerini, gerçekleri, makam ve yetki sahibi olanlara iletmeleri vicdani bir görevdir. Aksi hainliktir. Kişiler, gerçekleri söylemekten çekinmemelidir. Sonucunda kendisi zarar görecektir dahi olsa, gerçeği söylemelidir. Genel menfaatinin başladığı noktada kendi menfaatinin unutulmalıdır ve düşünmemelidir. Kanaatimizce bu anlayış doğrultusunda yazdığı söz konusu raporu, O'nun terfisini engellemiştir. Herhalde haddini bilmezlik ve bir başkaldırış olarak değerlendirilmiştir. Raporun yazıldığı tarih ile terfilerin planlandığı tarih birbirine çok yakındır. Anlaşıldığına göre terfisinin düşünüldüğü günlerde bu raporu İstanbul'a ulaştırıyor ve listeden düşülüyor. Atatürk, 1926 yılında Hakimiyeti Milliye gazetesinde yayınlanan anılarında, bu rapor konusuna değinir, sonucunda gözden düştüğünü belirtir. Bundan hiç üzüntü duymadığını açıklar ama terfi konusundan hiç bahsetmez.

Yorumumuzu kuvvetlendirdiği için anılarının bu bölümünü veriyoruz:

“Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra, bu savaşın feci sonuçlarını düşünmekten kendimi alıkoyamıyordum. Kanal harekâtı aleyhindeki başkaldırışım, bana teklif olunan “Hicaz Kuvvei Seferiyesi” komutanlığı sırasında söylediğim ve benimsettiğimi sandığım halde faydasını göremediğim tenkitler ve bunun gibi birçok mücadele sahneleri birbirini izledi. En sonra, “Yıldırım Ordusu” grubunun serüveni ile, benim bu gurupta asıl Yıldırım Ordusu Komutanlığım, herkesin bildiği bir şeydir. Hatırladığıma göre, önüne geçilmez başkaldırışım, işte bu olayda olmuştur. Artık susmayı ve alçakgönüllü olmayı sona erdirmenin sırasıydı; ben de bu ânı kaçırmadım. Felâketin, coşkunun bir nehir gibi Türkiye üzerinden aktığını görüyordum. Nasıl dayanıp susabilirim? Bu olayların belgelerini size vereceğim, okuyacaksınız. Sonuç ne oldu?.. Benim gözden düşmem!. Bu sözcüğü özellikle kullanıyorum, ben hayatta gözden düşmeyi, uzaklaştırmayı kabul etmiş bir adam değilim. O zaman benim halimi gözden

düşme, uzaklaştırma gibi görenlere gülmüştüm. Çünkü bundan ne çıkabilirdi? Eğer ben, sıradan gurur sahibi bir insan olsaydım ve bütün tahminlerimin doğru çıktığını görmekten zevk alsaydım, ne olacaktı?. Memleketin düşkünlüğünden nasıl zevk olabilirdim? İsterdim ki, benden öncekilerin yanlışlarını düzeltebileyim, çamur ve batağa düşmüş Türkiye'yi (çekip) çıkarabileyim.

Yedinci Ordunun, yâni, ilk defa Komutanı olduğum sırada —çünkü biliyorsunuz, aynı orduya sonradan tekrar kumanda ettim— bu ordunun da dahil olduğu Yıldırım Ordusu'nun Grup Komutanı General Falkenhayn'ın askerlik ve iç politika bakımından izlediği usûl ve tutum, aramızda önemli bir tartışmaya yol açtı. Bu tartışma, sonunda büyük makamlara yansıdı; ben çok önem verdiğim düşüncelerime itibar edilmediğini görünce susmadım. Getireceğimi her türlü kötülüğü önceden benimseyerek, usûl ve alışlagelmışlik dışında —denilebilir ki biraz başkaldırır biçimde— kendi kendimi Ordu Komutanlığından af ve hattâ Vekil'imi de bizzat tayin ederek (Kolordu Komutanlarından Ali Rıza idi) görevime son verdim ve bu olup bittiyi büyük makamlara bildirdim.

Bu hareketten vazgeçirtmek için General Falkenhayn özel bir mektupla, Başkomutanlık Vekâleti ve bu durumla ilgili Dördüncü Ordu Komutanı, benden yana ve dostça aracılık ettiler. Bu hâl, gerçeğin hâlâ bu zâtlar ve makamlar tarafından ne kadar anlaşılammış olduğunu, yahut anlaşılmmış ise, gerçeği saklamak için ne hazin şartlar ve zorunluluklar içinde kalmış olduklarını belirttiğinden, beni, daha sert konuşmalara zorladı. Sonunda, olup bittiyi benimsediler. Fakat bu istifamın, yüksek makamlara ve belki bütün millete anlatmak istediğim gerçek anlamını gözden kaçırmak ve Komutanlıktan, basit bir sebeple çekilmiş olduğumu ortalığa yaymak için, beni, Merkezi Diyarbakır'da bulunan eski Ordu'ma, İkinci Ordu Komutanlığı'na tayin ettiler. Üstünkörü bazı sakıncalar göstererek onu da reddettim. Kuvvetle duyurmak istediğim feci durumu, sade işlerdenmiş gibi saydıklarını gösterir bir hareketle, "Bir aylık süre için izinli olduğumu" bildirdiler."

ANAFARTALAR GRUP KOMUTANLIĞINDAN AYRILIŞ:

Atatürk'ün Anafartalar Grup Komutanlığı'ndan ve Çanakkale Muharebe Sahası'ndan ayrılış üzerine çok çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler yanyana getirildiğinde olay bir muamma haline dönüşür. Doğru olan hangisidir veya neden ayrılmıştır? Bu bugüne kadar üzerine ciddiyetle durulmayan bir konudur. Ayrıca bilgilerde yetersizlik olduğu için bazı yazar-

lar tarafından olaylar arasındaki boşluklar kendilerince doldurulmuştur. Durum yazarın mantığına, duygularına göre biçim almıştır, Enver Paşa'ya kızanlar olayı Enver'e; Liman Paşa'yı beğenmeyenler Liman'a bağlamışlar veya durumdan Atatürk'e övgüler düzmüşlerdir. Oysa Ata'nın yersiz ve kuru övgüye ihtiyacı yoktur.

Atatürk, "Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*'yi şöyle bitirir. "27 Teşrinisanî'de ahvali sihiyeme binaen grubun emir ve kumandasını Beşinci Kolordu Kumandanı Mirliva Fevzi Paşa'ya tevdi ederek infifak eyledim..."¹

Görüldüğü gibi, Atatürk ayrılışını sağlık durumuna bağlamış, açıklama yapmaksızın kısaca yazmıştır. Oysa Ata'nın rahatsızlığı oldukça eskidir. 7,5 ay aralıksız katıldığı Çanakkale Muharebeleri boyunca bir yandan da rahatsızlığının ıstırabını çeker. Bu nedenle tümen tabibini yanından ayırmaz. Aralık ayında, mevsimin de etkisiyle rahatsızlığı belki artmış olabilir ama rahatsızlığını bahane ederek cepheden ayrılacak bir karektere sahip olmadığı da bilinir. Öyle olsaydı daha önce ayrılması gerekirdi. Hastalığının daha ağır seyrini Kafkas Cephesi'nde görüyoruz. 16 ncı Kolordu Komutanı iken tuttuğu hatıra defterinden bu anlaşılmaktadır. Ancak bu sebeple görevinden ayrılmayı düşündüğü hiç görülüyor. Dolayısıyla Çanakkale'den ayrılması sağlık nedeniyle olmasa gerekir. Bu konuya sonraki yıllarda çeşitli vesilelerle yayınlanan anılarında ve sohbetlerinde de açıklık getirmemiştir. Rusen Eşref ile 1918 Mart'ında yaptığı mülâkatta²; "...Ben 27 Teşrin-i Sânde rahatsızlandım. Fevzi Paşa hazretlerini yerime tevhill ettim. İstanbul'a geldim" der. Liman Von Sanders ise "Türkiye'de beş Yıl" adlı anıların da bu konuya hiç değinmemektedir. Durumu böyle olunca konu yorum ve yakıştırmalara açık kalmıştır. Bunların başlıcalarını sıralayalım:

Uluğ İğdemir, Atatürk'ün açıklamasını aynen alır ve hastalığı dolayısıyla ayrıldı der.³

Şevket Süreyya, olay üzerinde durmaz. Hastalığı dolayısıyla ayrıldığını ifade eder.⁴

¹ Mustafa Kemal; Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe, Yayınlayan Uluğ İğdemir, TTK. Ankara-1990. S.72

² Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal 1. Kül. Bak. Yayını, İstanbul, 1981 S. 49 (Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat Rusen Eşref)

³ İğdemir, Uluğ; Atatürk'ün Yaşamı. 1881-1918 c. 1, T.T.K. Ankara - 1988, s. 76.

⁴ Aydemir, Ş. Süreyya; Tek Adam C. 1: Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, S. 263-272.

pek çok kaynak, ayrılışı hastalığa bağlar. Farklı yorum yapan ve bilgi verenlerin başında ise Lord Kinross gelir. Konuya yaklaşımı hikayemsidir. Şöyle der.⁵

“Aylar geçtikçe savaş durgunlaştı ve yeniden siper çarpışmasına döndü. Mustafa Kemal düşmanın yarımadaı boşaltmaya hazırlandığına inanmaya başlamıştı. Buna fırsat vermeden onu yok etmek için son bir Türk saldırısının tam zamanıdır, diyordu. Ama, yine üstlerine söz dinlemedi. Saldırı için istediği izin, “Harcanacak kuvvetimiz, hatta bir tek erimiz bile yok” diye geri çevrildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal yarımada-daki görevinden alınmasını istedi; Von Sanders de onu başka bir göreve atamayı kabul etti. Zaten sağlık durumu kötüleşmişti;cephede kalacak hali yoktu, Burada yapabileceği bir iş de kalmamıştı. Bu arada Selânik'ten arkadaşı olan Tevfik Rüştü, doktor olarak Gelibolu'ya gelmişti. Mustafa Kemal o anda aldığı bir kararla, “Ben de seninle beraber İstanbul'a geleceğim”, dedi. Çoktandır maaş almadığı için bir sürü parası birikmişti. Bunu birlikte harcayacaklardı. Mustafa Kemal böylece Gelibolu yarımadasından ayrıldı.”

Burada sözü edilen taarruz teklifi konusunun, Liman Paşa ile kırınglık yarattığı ve ayrılmasına sebebiyet verdiği başka yayınlarda da yer almaktadır. Ancak teklifi yapanın kendisi olmadığını, Ordu Komutanı Liman Paşa'nın verdiği bir emir üzerine aldığı iki taburla taarruz tertibatını, Liman Paşa'nın kabul etmediğini Atatürk bizzat açıklar⁶. Atatürk, Liman'a bu durum üzerine kırılmıştır ama kırıldığı nokta teklifinin kabul edilmemesi değil; Liman'ın bir yandan “düşman çekiliyor mu, durumu tetkik edin, keşifler ve ateş baskınları yapın” derken, bir yandan da sadece iki taburla yapılması planlanan keşif taarruzuna müsaade etmemesidir. Yoksa Atatürk'ün ne genel bir taarruz teklifi ne de bunun reddi söz konusudur. Ancak bu olay, açıklanan değil, açıkladığımız haliyle ayrılışın sebeplerinden birini oluşturmuştur. İzzettin Çalışlar, 30 Kasım 1915 gününe ayrılışın bir sebebi olarak şu notu düşer:

“İngiliz kuvvetlerini anlamak üzere keşif taarruzları emredildiği ve grupça icrasına teşebbüs edildiği halde birinci emrine muhalif olarak ikinci emirle grubun hareketini tenkit eylemesi, Kemal Beyin de bil mukabele Mareşal'in bu muahezelerini ret ve cerh eylemesi (cürütmesi)”.

⁵ Kinross, Lord; Atatürk, Bir Milletın Yeniden Doğuşu, Sander Yayını İstanbul 1978. s. 159.

⁶ M. Kemal; Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe, S. 72.

L. Kinross'un Dr. Tefvik Rüştü üzerine yaptığı açıklama ve yorumu gelince; Dr. T. Rüştü Aras Gelibolu'ya görevli olarak değil, Atatürk'ün misafiri olarak gelir. Ali Fethi Okyar ve Dr. Bahattin Sakir'le birlikte ziyaret için 8 Aralık akşamı gelirler ve 10 Aralık günü Atatürk'le beraber dönerler. Onların gelmesinden üç gün önce, 5 Aralık'ta Ata hava değişimi raporunu almıştır. Yerine Fevzi (Çakmak) Paşa atanmıştır ve onu beklemektedir. Misafirleriyle aynı gün Fevzi paşa da gelir. Bir gün beraber çalışırlar ve 10 Aralık günü Ata ayrılır. Dolayısıyla, T.Rüştü'nün gelmesi üzerine o anda alınan bir kararla ayrılma, söz konusu değildir. Karar daha önce verilmiştir. Çalışlar'ın 30 Kasım 1915 tarihli notlarından bu anlaşılmaktadır. Yoksa birikmiş olan parasını arkadaşı ile harcamak için cepheden ayrılmamıştır.

Bir başka eserde⁷ ayrılışı ile ilgili daha değişik bir seneryo yer almaktadır:

"Genel olarak cephede durgunluk vardır. Bu durumdan yararlanan 5 nci ordu Komutanlığı, savunma düzenini gözden geçirmek fırsatını buldu, Anafartalar Grubu Komutanlığı'nın birlikleri de yeniden düzenlendi.

Başkomutanlıkça da bazı değişiklikler yapılmış, 5 nci ordu kuruluşundaki birliklerden bazıları, Tırakya bölgesine alınmaya başlamıştı. O arada, Anafartalar Grubu Komutanlığı'nı yapmakta olan Mustafa Kemal'in Çanakkale Savaşı'ndaki başarılarını çekmeyen Enver Paşa, 26 Ekim 1915'te gönderdiği emirle;

"11 nci, 12 nci ve 9 ncu Tümenler, 16 ncı Kolordu'yu teşkil edecek; 16 ncı Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal, kolordu komutanı yetkiyle Anafartalar Grubu'nu sevk ve idare edecektir. Albay Kaninkiser, 16 ncı Kolordu Komutanı vekili olarak kolorduya bakacaktır. 16 ncı Kolordu Komutanlık Vekâleti için burada karargah heyeti kurulmasına olanak yoktur" demiş ve dolayısıyla onu, Anafartalar Grubu'nun içinde bir ast birlik komutanlığına atamıştı.

Daha üst kademelerde komutanlık yapmış ve kendisini kanıtlamış olan, ünü Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını aşan Albay Mustafa Kemal'in aynı birliğin ast kademe komutanlığına atanması, adeta cezalandırılması demektir. Bu onur kırıcı duruma elbette baş eğilemezdi. Bu nedenle Mustafa Kemal, istifa etmek zorunda kaldı.

⁷ Askeri Yönüyle Atatürk, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayını, Ankara, 1981 S.44.

Mustafa Kemal'i çok takdir eden ve geçmiş hizmetlerini yakından bilen 5 nci Ordu Komutanı Liman Von Sanders, araya girdi; istifasını geri aldırıp bir aylık hava değişimiyle İstanbul'a gönderdi. Böylece Mustafa Kemal, 10 Aralık 1915'te Anafartalar Grubu Komutanlığı'ndan ayrılmış oldu."

Enver Paşa'nın Atatürk'ün başarılarını çekemediğine pek katılamıyoruz. Böyle bir duygusal durum olsaydı, Irak Cephesi Komutanlığı'nı teklif etmezdi. Irak gibi önemli ve bağımsız bir cephenin komutanlığı için Albay Mustafa Kemal'i düşünmezdi. Ayrıca yazışmalarına da bakıldığında Enver Paşa'nın, Atatürk'e değer verdiği, başarılarını takdir ettiği, kendisinden daha büyük başarılar beklediği görülür. Albaylığa yükselmesi üzerine içten, uzun, gelecek için müjdelere veren bir tebrik yazısı gönderir⁸. Eylül 1915 sonunda, Enver Paşa'nın kendi karargahını ziyaret etmemesi üzerine Atatürk, istifa dilekçesi verir. Buna karşılık Enver Paşa, durumu düzeltici, özür üslubu ile cevap verir⁹ ve Mustafa Kemal'in gönlünü alır. 31 Ekim'de de Enver Paşa ziyarete gelir. Çekemeyen, çekemediğini gözden çıkarır, onu ülke için kazanmaya değil, harcamaya çalışır. Kaldı ki Enver Paşa Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı'dır. Bütün yetkiler elindedir. İsteseydi terfi ettirmez, önemli olmayan bir görev verebilir, hatta istifasını işleme sıkabilirdi. Böylece Mustafa Kemal'in askerlik hayatı da sona ererdi. Bilindiği gibi bunların hiçbirini yapmamıştır. Hatta yazılı olarak birkaç defa kendisini tenkit etmesine rağmen ve hatta Yakup Cemil olayına adının karışmasına rağmen. Sonuç olarak şimdi inceleyeceğimiz emir, Enver Paşa'nın M.Kemal'i çekemediğinden verilmiş değildir.

Enver Paşa'nın 26 Ekim tarihli emri denildiği gibi Atatürk'ü bir ast komutanlığa atamak için değil, Anafartalar Grubundan ayrılan 2 nci Kolordu karargahının bıraktığı boşluğu doldurmak içindir. Bu emirle 2 nci Kolordu yerine 16 nci Kolordu kurulur. Kolorduya M.Kemal atanır ama o an Anafartalar Grup Komutanı olduğu ve bu görevi sürdürmesi uygun görüldüğü için yerine vekaleten atama yapılır. Bu Anafartalar Grubu'nun yakın gelecekte değişik bir düzenlemeye sokulacağına işaretidir. Bu düzenlemede M. Kemal'in yerinin önceden belirlendiği anlaşılıyor. Yoksa bir makam tenzili söz konusu değildir. Ayrıca bu emir üzerine denildiği gibi bir istifa da vaki olmamıştır. Belgelerde ve İzzettin Çalışlar'ın anılarında da böyle bir bilgi yoktur. Bu dönemde bilinen bir istifası vardır. O da

⁸ Aydemir, Ş. Süreyya; Tek Adam C. 1, S. 262.

⁹ a.g.e., S. 264.

emirden bir ay önce 27 Eylül'dedir. Liman Paşa bu istifa üzerine araya girer ve Enver paşa'nın durumu düzeltici yazı yazmasına vesile olur. Atatürk görevine devam eder. Bu istifanın ayrılışı ile ilgisi yoktur. Durumun karıştırıldığı veya aradaki bilgi boşluğunun doldurulduğu anlaşılıyor. Bir de Liman Paşa'nın, M.Kemal'in istifasını geri aldirttığı ve onu beğendiği için istifası yerine hava değişimi ile İstanbul'a gönderdiği yazılıyor. Oysa Atatürk'ün cepheden ayrılışının tek sebebi Liman Paşa'nın kendisidir. Bunun detayını aşağıda açıklayacağız, İzzettin Çalışlar 30 Kasım günü notlarından bunu sıralamaktadır.

Atatürk'ün cepheden ayrılmasını bir başka eser şöyle açıklar¹⁰. "Anafartalar Grup Komutanlığı'na Fevzi (Çakmak) Paşa getirilir, M.Kemal'de Grubun kuruluşunda bulunan 16 ncı Kolordu Komutanlığı'na atanır. Bu onur kırıcı durum onu istifa etmek zorunda bırakır. Liman Paşa, onun istifasını hava değişimine çevirir ve İstanbul'a gider."

Bu yaklaşım da isabetli görülüyor. Fevzi Paşa M.Kemal'in üzerine değil, yerine vekaleten atanır. Atandığı tarih, 6 Aralık'tır.¹¹ Oysa Mustafa Kemal 5 Aralık'ta hava değişimi raporunu almıştır. Ayrılmak için yerine gelecek komutanın belirlenmesini ve gelip, komutayı devralmasını beklemektedir. Yoksa denildiği gibi Fevzi Paşa'nın tayini değil, Mustafa Kemal'in ayrılma kararı daha öncedir. Fevzi Paşa, Mustafa Kemal ayrılma kararı verdiği için atanmıştır.

Durumu İzzettin Çalışlar'ın günlüğüne dayanarak açıklığa kavuşturmadan önce bir de Salih Bozok'un anlattıklarına yer verelim. Atatürk, Çanakkale'den ayrılışını Salih Bozok'a şöyle anlatmış¹²:

"Ben düşmanın çekileceğini anladığım için bir taarruz yapılmasını teklif etmiştim. Fakat benim bu teklifimi kabul etmediler. Bundan dolayı canım sıkıldı. Çok da yorgun olduğum için izin alarak İstanbul'a geldim. Eğer ben orada iken düşman şimdiki gibi çekilmiş olsaydı herhalde daha çok sıkılacaktım..."

Mustafa Kemal'in Çanakkale cephesinden ayrılmasına sebep olan olaylar, İ.Çalışlar'ın anılarındaki bilgilere göre, kronolojik olarak şöyle ge-

¹⁰ Erikan, Celal; Komutan Atatürk; T.İş Bankası Yayını, Ankara 1972, S. 181.

¹¹ GÖRGÜLÜ, İsmet; Kur. Bmb. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, Harp Ak. Yayını İstanbul-1983, S. 167.

¹² KOCATÜRK, Utkan; Kaynakçalı, Atatürk Günlüğü, İş Bankası Yayını, S. 46.

lişir. Durumun daha iyi anlaşılması için zamanı, istifa olayından başlatıcağız:

— 26 Eylül 1915, Enver Paşa'nın Anafartalar Grubu bölgesi içinde bulunan Conkbayırı'nı gezmesi, Grup Karargâhı'nı ziyaret etmemesi;

— 27 Eylül, duruma üzülen M.Kemal'in Ordu Komutanı'na istifasını vermesi,

— 30 Eylül, Liman Paşa'nın Enver Paşa'ya istifanın nedenini açıklayan ve durumu düzeltmesini isteyen yazısı¹³.

— 2 Ekim, Liman Paşa'nın Anafartalar Karargâhı'nı ziyareti.

— Enver Paşa'nın durumu düzeltici, özür dileyici yazısı,¹⁴

(Tarih belli değil, 1,2 veya 3 Ekim olabilir).

— 4 Ekim; durumun düzelmesi, Mustafa Kemal'in Enver Paşa'dan Bulgaristan'a yardım için toplanacak ordunun komutanlığını istemesi¹⁵, böylece istifa olayının sona ermesi.

— 6 Ekim, Enver Paşa'nın M.Kemal'e Irak Ordusu Komutanlığı'nı teklif etmesi.

— 7 Ekim, M.Kemal, Liman Paşa'nın misafiri,

— 14 Ekim, Liman Paşa; M. Kemal'i ziyarek eder. İlişkiler çok iyi.

— 31 Ekim, Enver Paşa'nın Anafartalar Grubu Karargâhı'na gelmesi; M.Kemal'in Liman Paşa'nın isteğine rağmen, Enver Paşa'ya, İkinci Ordu'nun Selanik'e doğru yürümesi teklifinde bulunmaması; bu sebeple gerginlik ve sürtüşmenin başlaması.

— 4 Kasım'da; Grup Topçu Komutanı Von Berg'in emrini 11 nci Tümen Topçu Komutanı Binbaşı Hamdi'nin dinlememesi, aralarında kavga çıkması; Liman Paşa'nın Bnb. Hamdi'yi divanı harbe vermek istemesi, M.Kemal'in göndermemes ve koruması,

— Sonraki günlerde Grup'ta bulunan Alman subayları nedeniyle gerginliğin daha da artması; M.Kemal'in Liman Paşa'ya bunların görevlerinin ne olduğuna ve mevcutlarının fazlalığına dair yazı göndermesi; bir Al-

¹³ Tek Adam C. 1, S. 263-164.

¹⁴ Tek Adam C. 1, S. 264-265.

¹⁵ a.g.e., S. 265.

man subayını geri göndermesi; Liman Paşa'nın buna pek içerleyerek bir daha Alman subayı göndermeyeceğini resmen bildirmesi,

— 27 Kasım'da Liman Paşa'nın İngiliz kuvvetlerinin çekilip çekilmediğinin anlaşılması için keşif taarruzları emretmesi, bu emir üzerine, M.Kemal'in aldığı tertibi tenkit etmesi; Mustafa Kemal'in de tenkitleri reddetmesi ve çürütücü cevaplar vermesi.

30 Kasım, iki komutan arasındaki gerginliği had safhaya varması, günlükten anlaşıldığı kadarıyla yukarıda sebeplerden dolayı, M. Kemal'in cepheden ayrılmaya karar vermesi.

— 4 Aralık'ta Liman Paşa'nın Anafartalar Grup Karargahı önüne kadar gelip, içeri girmeden, yanına gelen karargah subayına, yolların bozulduğundan şikayet ederek; "Kemal Bey villa yapacağına yolları yaptırsaydı!" diye tenkitte bulunması.

Liman Paşa'nın villa dediği Ata'nın muharebe sahasındaki komuta yeri ve ikamet için kullandığı yerdir. Toprak oyularak, ağaç ve taştan istifadeyle yapılmıştır. Ata komuta yerlerini zevkli ve kullanışlı inşa ettirdiğinden, Liman Paşa'ya villa gibi gözükmiştir.

— 5 Aralık'ta, Liman Paşa'nın Mustafa Kemal'e hava değişimi raporunu getirip vermesi.

Burada raporun ortaya çıkışında tam açıklık yoktur. 30 Kasım'da düşünülen notlara bakılırsa, raporu M.Kemal'in isteği seziliyor.

— 6 Aralık'ta Fevzi Paşa, 5 nci Kolordu Komutanlığında uhdesinde kalmak üzere, vekaleten Anafartalar Grup Kamutanlığı'na atanır.

— 8 Aralık'ta, Fethi Okyar, Dr. Tevfik Rüştü Aras ve Dr. Bahattin Şakir ziyarete gelir. Fevzi Paşa'da bugün gelir.

— 9 Aralık, Fevzi Paşa'yla beraber çalışırlar.

— 10 Aralık, M.Kemal misafirleriyle birlikte cepheden ayrılır, İstanbul'a hareket eder.

Görüldüğü gibi Ata'nın Çanakkale'den ayrılışının gerçek sebebi Liman Paşa'nın tutumudur. Ata'yı Alman menfaatlerine uygun davranış içine sokamamasının doğurduğu hırçınlıktır. Ata'nın Alman menfaatine hizmet etmemesidir.

Olay, İ. Çalışlar'ın 30 Kasım 1915 tarihli notunu aynen alarak özetliyelim:

“Hava iyi. Dış ızdırabı fevkalâde. Nihayet çektirmeye mecbur oldum. Sertabib Hasan Bey çakti.

Vaziyette tebeddül yok. İki esir yakalandı. Selânik’li Fuat (Bulca) ve 8 nci Fırka Kumandanı Nuri (Conker) Bey misafir geldiler. Fırtınalar yüzünden 190 müncemeden (donarak) vefat ve 30 kadar mağrukan (boğularak) vefat vardır.

Liman Paşa’nın Mustafa kemal Beyle olan vaziyeti en ziyade calibi dikkat mesail sırasına geçti. Esbap hûlasatan şudur:

1. Enver ve İzzet Paşaların geldiğinde Kemal Bey’in, Liman’ın fikri ve arzusunu tervicen, Enver Paşaya, ikinci ordunun Selânik’e doğru yürümesi teklifinde bulunmaması,

2. Hamdi ile Von Berg’in aralarında tahaddüs eden vaka üzerine hamdi’yi himaye etmesi ve Mareşal (Liman Paşa) talep ettiği halde göndermemesi,

3. 11 nci Fırka ve 16 ncı Kolordu Karargahlarında bulunan Alman zabitlerinin sureti memuriyetlerini ordudan istizan ederek bu gibi zabitle rin fazla bulduklarını göstermek.

4. Holman’ın 11 nci Fırkadan gönderilmesi ve Mareşal’ın pek muğber olarak bir daha gruba Alman zabıt göndermeyeceğini resmen bildirmesi,

5. İngiliz kuvvetlerini anlamak üzere keşif taarruzlar emredildiği ve Grupca icrasına teşebbüs edildiği halde birinci emrine muhalif olarak ikinci emirle grubun hareketini tenkit eylemesi, Kemal Bey’in de bilmukabele Mareşel’in muahezelerini ret ve cerh eylemesi (çürütmesi). Bu ahval iki kumandan arasında büyük bir sui tefehüm ve burudet tevlit etmiş ve Kemal beyin raporlu olarak İstanbul’a gitmesine sebebiyet vermiştir.”

Günlüğün Atatürk’ün biyografisine kazandırdıkları bu kadarla bitmiyor. Biz sadece hiç bilinmeyen ve yanlış bilinen, kronolojiye dayanan olaylar üzerinde durduk. Günlük, baştan sonra Atatürk’le doludur. O’nun hayatının 2 yıl 3,5 ayına ait kesiti, bu günlükte kayıt altına alınmıştır. Günlük yaşantısı, hayat anlayışı, vazife anlayışı, astları-üstlerine karşı tutumu, sabrı, daha albay iken halkın kendisine karşı duyduğu hayranlık, halk ve mülki erkan ile ilişkisi İttihat ve Terakki erkanı ile irtibatı, gelecek için düşünceleri, savaş sevk ve idaresi gibi hayatının her yönüyle ilgili bilgiler mevcuttur. Bunların değerlendirmesi ayrı bir çalışma olabilecek genişliktedir.

Atatürk'ün ölümünün 51 nci yıldönümünde, O'nun 1916'da basılmış "Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Sureti Tahririne Dair Nesayih" adlı bilinmeyen bir kitapçığını bulup tanıtmış ve yayınlamıştık. 53 ncü yıldönümünde de O'nun biyografisine bilinmeyen beş konu ilave etmek ve yanlış bilinen bir konunun doğrusunu ortaya çıkarmakla O'na hizmet edebilmenin gururunu duyuyoruz.